

**РЕЛИГИЈСКО-ЦИВИЛИЗАЦИЈСКЕ ОДРЕДНИЦЕ ГЕОПРОСТОРА БИХ КАО
ДЕТЕРМИНАНТА САВРЕМЕНИХ ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА****Игор Зекановић¹**¹Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

Сажетак: Геопростор Босне и Херцеговине одликују карактеристична обиљежја, проистекла из сусрета и сукоба различитих религија и цивилизација. У том погледу, религијско-цивилизацијски фактор заузима посебно мјесто и значај, како у прошлости, тако и у савременим политичко-географским процесима. Религијска и културно-цивилизацијска различитост, често и анимозитети, на додирним тачкама, били су узрок ратним конфликтима крајем двадесетог вијека. Зато су савремене геополитичке одреднице Босне и Херцеговине резултат специфичних религијско-цивилизацијских интереса.

Кључне ријечи: религије, цивилизације, Босна и Херцеговина, Република Српска, политичко-географски процеси.

Original scientific paper

**RELIGIOUS-CIVILIZATION FEATURES OF BIH GEO-SPACE AS A DETERMINANT OF
MODERN POLITICAL-GEOGRAPHICAL PROCESSES****Igor Zekanović¹**¹Faculty of Sciences, University of Banja Luka, Republika Srpska

Abstract: Bosnia and Herzegovina geo-space is characterized by typical features that resulted from confrontations and clashes among various religions and civilizations. In this regard, the religious-civilization feature holds a special relevance in both past and modern political-geographical processes. The religious and cultural-civilization divergence and frequent animosity have caused war conflict in late 20th century. Therefore, the modern geopolitical features of Bosnia and Herzegovina are a result of specific religious-civilization interests.

Key words: religions, civilizations, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska, political-geographical processes

УВОД

Сложене религијско-цивилизацијске карактеристике Балкана су кроз историју биле разлог за непрекидне конфликте и непријатељство између етничких скупина. Босна и Херцеговина је дио балканског геопростора са најкомплекснијом етнодемографском и религијском структуром. У овом геопростору је најизраженије сучељавање различитих религијско-цивилизацијских и културних утицаја Истока

INTRODUCTION

The complex religious-civilization features of the Balkans have, throughout history, been a reason for constant conflicts and animosity among the ethnic groups. Bosnia and Herzegovina is a part of the Balkans geo-space having the most complex ethno-demographic and religious structure. What is typical of this geo-space are the clashes of different religious-civilization and cultural impacts coming from both

и Запада, који су вишеструко определијели политичко-географске процесе, геополитичке карактеристике и етничку композицију становништва. То је простор на којем се вијековима сусрећу, сукобљавају и прожимају културе, цивилизације и религије са свим својим добрим и лошим особинама.

Јован Цвијић је био међу првим научницима, који је указао на значај и велики утицај културно-цивилизацијских и религијских кругова на политичко-географске процесе у БиХ. Он истиче у својим говорима и чланцима да је БиХ „по вредности народа, по његовом централном положају у етнографској маси српско-хрватског народа и по згодној мешавини православних и католика кључ српског проблема“ (Цвијић, 1991а, стр. 171) мислећи при томе на геополитичку будућност јужнословенске заједнице.

На овом простору сучељавају се три различита културно-цивилизацијска круга: православни или источнохришћански, католички или западнохришћански и исламски или турско-источњачки, што простору даје специфично етнокултурно и национално обиљежје. Истовремено, то је један од разлога да се у слободнијем говору БиХ означава као „тамни вилајет“, односно простор националне и вјерске нетолеранције, простор привидне вјерске и националне хармоније, увијек непредвидив (Терзић, 1995а).

Појаснићемо два кључна појма у раду: цивилизацију и религију.

Појам цивилизација је латинског поријекла, а проистиче од латинског израза *civilis* који се односи на особине грађанина као становника града. У најопштијем смислу, схвата се као нешто супротно варварству. У Просветиној енциклопедији „цивилизација је трећи и највиши ступањ досадашњег друштвеног развика“, тј. „сређен, уређен и уљуђен облик друштвеног и државног живота“ (Просвета, 1968, стр. 887). У Великом речнику страних речи и израза цивилизација се дефинише као „степен материјалног, културног и политичког развоја друштва у

east and west. These deeply affected the political-geographical processes, geopolitical characteristics, and ethnical composition of the population. This is a space in which different cultures, civilizations, and religions have been encountering and pervading for centuries along with the good and bad sides.

Jovan Cvijić was among the pioneers, who showed how important the impact of cultural-civilization and religious circles on the political-geographical processes in BiH was because of „a people’s worth, its central position in an ethnographic of Serb-Croatian people mass and the mixture of Orthodox and Catholic population that might be the key to the Serbian issue“ (Cvijić, 1991a, p. 171). Therefore, he referred to the geopolitical future of the South Slavic community.

This region is a spot of clash among three different cultural-civilization circles: Orthodox (East Christian), Catholic (West Christian), and Islamic (Eastern Turkish), which further specifies the ethno-cultural and national features of the area. At the same time, it is one of the reasons why colloquially BiH is referred to as a „dark vilayet“, i.e. a space of both national and religious intolerance, seeming religious and national harmony, and always unpredictable (Terzić, 1995a).

We shall elaborate on the two key terms that the paper is dealing with: civilization and religion.

The terms civilization originates from Latin word *civilis*, referring to citizens as the inhabitants of a city. In most general, it refers to something completely opposite from barbaric. The Prosveta Encyclopedia it is said that „civilization is the third and highest level of human development“, i.e. it is a „regulated, organized, and civilized form of both social and state life“ (Prosveta, 1968, p. 887). The Great dictionary of foreign words and expressions defines civilization as a „degree of material, cultural, and political development of a society throughout certain periods“ (Klajn, Šipka, 2006, p. 1438). Professor Jelena Guskova said that „sometimes the idea of civilization

појединим раздобљима“ (Клајн, Шипка, 2006, стр. 1438). Професорица Јелена Гускованаводи да „понекад се појам цивилизације доводи у везу с нивоом развоја појединих религија – на пример, европска цивилизација“ (Гускова, 1998, стр. 573). Према Самјуелу Хантингтону, цивилизација представља „највише културно груписање људи и најшири ниво културног идентитета који их разликује од других врста. Она је дефинисана заједничким објективним елементима, као што су језик, историја, религија, обичаји и институције, али и субјективном идентификацијом људи“ (Хантингтон, 1998, стр. 46).

Да је цивилизација комплексан појам указује професор Мирко Грчић наводећи да су то „сложени друштвено-географски системи који повезују у једну целину све сфере реалности, као што су географски услови и ресурси, социјална хијерархија, колективни менталитет, економске потребе, демографска кретања“ (Грчић, 2009, стр. 8).

За појам религија, професор Грчић истиче да „најкраће можемо рећи да је религија вера у надприродно“ (Грчић, 2011, стр. 13). Велика је и незаобилазна њена улога у етничкој и цивилизацијској самодетерминацији. Функције религије су вишеструке: формирање погледа на свијет, компензаторска функција, комуникативна, регулативна, интегративна, културна. Религије могу бити наднационалне и трансграничне, а неке религије као што је случај у БиХ, иако нису националне, утицале су на етногенезу и етничке сукобе. Супротан примјер су Нијемци, гдје религија не угрожава јединство и цјеловитост државе (Грчић, 2000).

is connected with the level of development of certain religions – for instance, European civilization“ (Guskova, 1998, p. 573). According to Samuel Huntington, civilization is „a most massive cultural grouping of people and widest range of a cultural identity that differs humans from other species. It is determined by joint objective elements such as the language, history, religion, customs, and institutions, but also by the subjective identification of people“ (Huntington, 1998, p. 46).

Professor Mirko Grčić said that civilization is complex notion saying that „it is the complex social-geographic systems that bring together and combine all spheres of reality, such as geographic conditions and resources, social hierarchy, collective mentality, economic needs, and demographic migrations “ (Grčić, 2009, p. 8).

When it comes to the terms of religion, professor Grčić said that „in most brief it is belief in supernatural“ (Grčić, 2011, p. 13). Its role in ethnic and civilization self-determination is inevitable. Functions of religion are multiple: formation of life perception, compensational function, communicative, regulative, integrative, and cultural. Religions can be sub-national and trans-boundary, and some, such as was the case in BiH, are not national but may affect and did affect the ethno-genesis and ethnical conflicts. The Germans are a completely opposite instance because their religion does not jeopardize the unity and integrity of the state (Grčić, 2000).

ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈА И РЕЛИГИЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Религијска припадност одређује карактер, историју и политичко-географску судбину неког народа. То је нарочито изражено код народа у Босни и Херцеговини.

HISTORIC-GEOGRAPHIC FEATURES OF CIVILIZATIONS AND RELIGIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Religious affiliation determines the character, history, and political-geographic destiny of a people. This is strongly manifested with the peoples of Bosnia and Herzegovina.

Један од узрока разних шпекулисања око религијско-цивилизацијске припадности јесте тај што је Босна и Херцеговина на вјековној цивилизацијској граници, источној и западној (395. год.) и што је Босна на вјековној религијској раскрсници православља, католичанства (1054. год.) и ислама од друге половине 15. вијека. Због тога је постојало политичко и геополитичко двоумљење да ли је на Истоку или на Западу.

Присуство три велике религије у Босни имало је велики утицај у каснијем политизовању становништва, тј. којој конфесионалној структури припадају. У прошлости још веће заблуде ствара постојање „цркве босанске“ око које и данас постоје опречна мишљења.

Историјски извори нам недвосмислено казују да хришћанство на тлу Босне и Херцеговине има веома дугу традицију. Епископија на овим просторима је постојала још у касноантичком периоду и имала је континуитет све до славенских освајања. Исто тако, у римској цркви се знало за јурисдикцију над простором Босне, односно над подручјем *regnum Servillie* у чији је састав улазила и Босна.

На основу историјских извора је утврђено да су у Босни постојали бројни хришћани православне вјере, које од XIII вијека не можемо одвојити од снажног утицаја Српске православне цркве и угледа светога Саве (Петровић, 1995).

Доминантне конфесионалне структуре у Босни тога времена није било. То поткрепљује и тврдња да су босански владари често, из политичких разлога, прелазили из једне у другу цркву, тј. са православља у католичанство и обратно.

Православна Византија је оставила дубоке трагове у Босни, као и чињеница да је слабљењем византијског утицаја нагло појачан утицај римокатоличке цркве. Сукоб ове двије цркве око превласти у Босни и Херцеговини, у великој мјери је утицао на формирање различитих ставова о становништву средњовјековне Босне као

One of the reasons why religious-civilization affiliation in BiH has been speculated is that the state lies on the centuries old civilization borderline between the East and West (since 395) and on the crossroad between the Orthodox and Catholic Christianity (since 1054) and has been confronting Islam since late 15th century. Due to this, there have been questions whether BiH belongs to the East or West.

The presence of the three great religions has largely affected the political affiliations of the population, and confessional affiliations whatsoever. Throughout history, even more confusion had been caused because of the so-called „Bosnian church“ and there are opposed beliefs even nowadays.

Surely, historic sources tell us that Christianity has had a long tradition in BiH. The episcopate seat was present even in the late antique period and had the continuity up until the Slavic invasion. Furthermore, Roman church had the jurisdiction over the Bosnian area, known back then as *regnum Servillie*, the part of which it was.

Based on the historic sources, Bosnia had had numerous Orthodox Christians, who have, ever since 13th century, been under a strong impact of the Serbian Orthodox church and St Sava order (Petrović, 1995).

At the time, there was no predominant confessional structure in Bosnia and Herzegovina. This is further supported by the fact that Bosnian rulers often switched churches, usually due to political reasons (Catholicism to Orthodoxy and vice versa).

The orthodox Byzantium left deep traces in Bosnia but the fact is that upon the poorer influence of Byzantium, Roman Church came into force. The clash of the two churches over Bosnia and Herzegovina largely affected different ideas on medieval Bosnia and its population as members of „Bosnian church“. Naturally, we cannot negate presence of any of the three religions in the geo-space of medieval Bosnia, including the „Bosnian church“ whose work had poor spiritual

и његовој припадности „цркви босанској“. Наравно да не можемо негирати било које присуство религија у геопростору средњевјековне Босне, па тако ни „цркве босанске“ чији је рад највише био везан за државну управу и уређење Босне, те је имала веома слабо упориште у духовном животу. Да је „црква босанска“ била црквена организација, надживјела би пад Босне и долазак ислама на ове просторе, исто као православље и католичанство.

Када је турска војска на челу са султаном Мехмедом II освојила Босну 1463. године на овим просторима се почињу ширити утицаји исламске културе и традиције. Настали историјски, политички и етнички процеси заувјек ће измјенити етничку слику. Утицаји исламске културе и религије брзо су се ширили, захваљујући, процесу исламизације словенског становништва. Овај процес је био најизраженији до средине XVI вијека и обухватао је првенствено више друштвене слојеве, који су прихватањем ислама уживали разне пореске и друге олакшице. Нижи друштвени слојеви су то чинили како би побољшали свој социјално-економски статус, или да би спасили живот.

Један од највећих разлога преласка на ислам и повећања броја исламске популације био је „данак у крви“, који је укинут тек 1676. године. „Хришћани Балканског полуострва морали су да плаћају данак у крви, као и друге намете. Сваке су четврте године султанови изасланици обилазили балканска села и узимали петину хришћанске деце од 6-9 година, пажљиво бирајући најразвијенију. Ова деца су сматрана као султаново робље; исламизирана су и потпуно одвојена од родитеља и саплеменика“ (Цвијић, 1991б, стр. 143). Осим данка у крви, на бројно стање популације у Босни и Херцеговини утицали су бројни фактори као што су: досељавања и исељавања, велики зулуми, разна насиља, епидемије, устанци, ...

У првој половини XVI вијека, тачније у периоду 1520-1530. како биљеже турски дефтери, у Босни има 19.619 хришћанских и

background but rather political and state affair-wise. If „Bosnian church“ indeed had been a religious organization, it would have survived the Islamic invasion as did both Orthodoxy and Catholicism.

As the Turkish army governed by sultan Mehmed 2nd concurred Bosnia in 1463, the region was hit by impact of Islamic culture and tradition. The new historical, political, and ethnical processes forever altered the ethnical structure. The spread of Islamic tradition and culture impact was furious due to islamization of Slavic population. That process reached its peak in 16th century and mostly encompassed higher social ranks who accepted the Islam because of tax and other benefits, or to save their lives. .

One of the strongest reasons of accepting Islam was the so-called „bloody tribute“, which was abolished only in 1676. „The Christians at the Balkans peninsula had to pay the bloody tribute and other impositions. Every four years sultans delegates raided villages in the Balkans in order to take away a fifth of Christian children aged 6-9, carefully choosing only the healthy ones. Those children were made sultan’s slaves, converted into Islam, and fully separated from family and countrymen “ (Cvijić, 1991б, p. 143). Apart from the bloody tribute, the number of BiH population was affected by other factors such as migrations, violence, epidemics, mutinies, etc.

In first half of 16th century, more precisely between 1520-1530, according to Turkish historians, Bosnia had 19,619 Christian and 16,935 Moslem households. „In Herzegovina, there were 9,588 Christian and 7,070 Moslem households, and in Zvornik county there were 13,112 Christian and 2,654 Moslem households“ (Njegovan, Kicosev, 1998, p. 126).

We know little about the population number from late 16th to early 19th centuries. The number of religious and ethnical communities has often been manipulated. Starting with 19th century, we can more

16.935 муслиманских кућа. „У Херцеговини 9.588 хришћанских и 7.070 муслиманских те у Зворничком санџаку 13.112 хришћанских и 2.654 муслиманских кућа“ (Његован, Кицошев, 1998, стр. 126).

О бројном стању популације у периоду од друге половине XVI па све до почетка XIX вијека мало се зна, или су подаци и мишљења непоуздана. Са бројним стањем религијских и етничких заједница често се манипулисало. Од XIX вијека можемо прецизније пратити популационе односе, као и области у којима преовлађује једна од три највеће етничке заједнице. Турско 400-годишње присуство у Босни и Херцеговини оставило је неизбрисиве трагове. Измијењена је религијска структура становништва, а тиме и етничка. Геопростор је са религијско-цивилизацијског аспекта постао сложенији.

Одлукама са Берлинског конгреса 1878. године започиње четрдесетогодишњи период аустроугарске владавине (1878-1918) у Босни и Херцеговини које карактерише даља трансформација етничке композиције становништва. Већ 1879. године аустроугарска власт ће извршити први од четири пописа становништва, који ће потврдити раније често непоуздане податке о религијској структури и кретању броја становника. (Спасовски, Живковић, Степић, 1992).

precisely determine the population ratios and the areas where one of the three ethnical communities prevailed. The 400-year-old Turkish presence in Bosnia and Herzegovina left deep marks. The altered religious and ethnical structure of the population, made the geo-space more complex from the religious-civilization point of view.

The 1878 Berlin Congress started the 40-year-long Austro-Hungarian reign (1878-1918) in Bosnia and Herzegovina and it was characterized by deeper transformation of the ethnical population composition. It was in 1879 that the Austro-Hungarian government conducted the first population census (out of four total), and it confirmed the previous unreliable data on the religious structure and migrations of BiH population (Spasovski, Živković, Stepić, 1992).

Таб. 1. Преглед становништва БиХ по религијској припадности од 1879. до 1910. године
Tab. 1. Summary of BiH population according to their religious affiliation from 1879 to 1910

Year of census	Total population	Orthodox population		Moslem population		Catholic population		Other population	
Година пописа	Укупно становништва	Православно становништво		Муслиманско становништво		Католичко становништво		Остало становништво	
		Број/Number	%	Број/Number	%	Број/Number	%	Број	%
1879.	1.158.440	496.761	42,88	448.613	38,73	209.391	18,08	3.675	0,31
1885.	1.336.091	571.250	42,76	492.710	38,88	265.788	19,89	6.343	0,47
1895.	1.568.092	673.246	42,93	548.632	34,99	334.142	21,31	12.072	0,77
1910.	1.898.044	825.418	43,49	612.137	32,25	434.061	22,87	26.428	1,39

(Извори: *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, C i Kr. Vladina tiskarna, Sarajevo, 1880. god, стр. 4, Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885, Земаљска штампарија, Сарајево, 1886. стр. 363, Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895, Земаљска штампарија, Сарајево, 1896. стр. LVII-LIX, Терзић, 1995б, стр. 410)*

(Sources: *Štastika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, C i Kr. Vladina tiskarna, Sarajevo, 1880, p. 4, Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885, Земаљска штампарија, Сарајево, 1886. p. 363, Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895, Земаљска штампарија, Сарајево, 1896. p. LVII-LIX, Терзић, 1995б, p. 410)*

Босну и Херцеговину у периоду 1879-1910 карактерише константно повећање броја становника. Религијска структура је изгледала на сљедећи начин: православно становништво је било водеће у укупним популационим потенцијалима, затим слиједи муслиманско, и католичко на трећем мјесту.

Послије Првог свјетског рата и слома Аустро-угарске монархије, геопростор Босне и Херцеговине улази у састав Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Уједињење је проглашено 01. децембра 1918. године, а новостворена држава је добила име Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Од 1920. године, држава мијења назив у Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а обухватала је површину од 247.542 km² (Војиновић, 1999).

У периоду између два свјетска рата, етнички састав становништва био је условљен ратним дешавањима у периоду 1914-1918. године. Такође, на етнодемографску структуру утицала су и бројна миграциона кретања, тј. колонизације.

„Први попис између два свјетска рата је обављен 1921. године. На основу података из овог пописа, на геопростору Босне и Херцеговине је било 1.890.440 становника. Православног становништва је било 829.360 лица, или 43,87%; муслимана 588.173 лица, или 31,11%; римокатолика 444.309 лица, или 23,50%. Послије десет година, обављен је сљедећи попис. Према подацима пописа из 1931. године, Босна и Херцеговина је имала 2.323.555 становника, од чега: православних 1.028.139 лица (44,25%); муслимана 718.079 лица (30,90%) и католика 547.949 лица (23,58%)“ (Зекановић, 2011, стр. 32-33).

During the 1879-1910 period, Bosnia and Herzegovina was characterized by constant population growth. The religious structure was as follows: Orthodox population was largest, and then there were Moslems at second and Catholics at third place.

After the WW I and Austro-Hungarian crash, BiH geo-space became part of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenians. The unification was declared on December 1, 1918, and the newly-formed state was named Monarchy of Serbs, Croats, and Slovenians. In 1920 the state changed name into Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenians and it encompassed the surface of 247,542 km² (Vojinović, 1999).

In the period between two world wars, the ethnic composition of the population was determined by the 1914-1918 war situation. Furthermore, the ethno-demographic structure was affected by many migrations, i.e. colonization.

„The first census between the two wars was conducted in 1921. Based on that census, BiH geo-space covered the number of 1,890,440 people. Orthodox population numbered 829,360 or 43,87%; Muslims were 588,173 or 31,11%; Roman Catholics were 444,309 or 23,50%. Ten years later, a new census was conducted. According to 1931 census, BiH had the population of 2,323,555 out of which number 1,028,139 were Orthodox (44,25%); 718,079 were Muslims (30,90%) and 547,949 were Catholics (23,58%)“ (Zekanović, 2011, p. 32-33).

Таб. 2. Становништво Босне и Херцеговине по вјероисповијести 1921. године

Tab. 2. BiH population according to religious affiliation in 1921

	Право- славних	Римо- католици	Грко- католици	Еван- гелисти	Мусли- мани	Изра- елићани	Остали	Без конфесије	Укупно у БиХ
	Orthodox	Roman- Catholics	Greek- Catholics	Evangelists	Muslims	Israelis	Others	No confession	BiH total
	829.360	444.309	9.308	6.627	588.173	12.031	538	94	1.890.440
%	43,87	23,50	0,49	0,35	31,11	0,64	0,03	0,01	100,00

(Извор: Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год. Краљевина Југославија - Општа државна статистика, Сарајево, 1932.)

(Source: Definite results of January 31, 1921 census, Kingdom of Yugoslavia – General State Statistics, Sarajevo, 1932)

Таб. 3. Становништво Босне и Херцеговине по вјероисповијести 1931. године
Tab. 3. BiH population according to religious affiliation in 1931

Православни	Католици	Муслимани	Јевреји	Остали	Укупно
Orthodox	Catholics	Muslims	Jews	Others	Total
1.028.139	547.949	718.079	11.267	18.121	2.323.555
44,25	23,58	30,90	0,49	0,78	100,00

(Извор: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, Beograd, 1938. god.)

(Source: Definite results of March 31, 1931 census, book 2, Population and religious affiliation, Kingdom of Yugoslavia – General State Statistics, Belgrade, 1938)

Након капитулације Краљевине Југославије 17.04.1941. и стварањем монструозне фашистичке Независне Државе Хрватске 10.04.1941. године, српско становништво западно од ријеке Дрине се нашло у овој творевини. Од тада па све до краја рата, на геопростору Босне и Херцеговине усташе су вршиле стравичан злочин геноцида над српским становништвом, а с обзиром на интензитет борби у народноослободилачком рату, од свих југословенских територија овај простор је био главно поприште грађанског рата 1941-1945. Сматра се да је на Босну и Херцеговину отпадало око 40% од укупних жртава на простору Југославије.

Геноцид и свеукупно страдање српског народа у Другом свјетском рату, дјеловали су на смањење демографских потенцијала. “На 1.014 стратишта – масовних губилишта, идентификовано је на стотине хиљада жртава, а неутврђено је још 367.107“ (Стојановић, 1995, стр. 24). Из Босне и Херцеговине протјерано је око 140.000 Срба. Мали дио избјеглог становништва се вратио у ратом опустошена пребивалишта, што је, уз већ поменуте огромне ратне губитке, било неповољно и поражавајуће за демографски развој.

Популациони губици доћи ће до пуног изражаја већ шездесетих година прошлог вијека када српска популација у Босни и Херцеговини престаје да буде већинска у укупној популацији, већ то постаје муслиманско – бошњачко становништво.

Посљедице које је оставио Други свјетски рат на демографски и свеукупни

As the Kingdom of Yugoslavia suffered the capitulation on April 17, 1941 and the monstrous fascist Independent State of Croatia was formed on April 10, 1941, the Serbian population on this side of the Drina river found themselves as citizens of that country. Up until the war ended, the geo-space of Bosnia and Herzegovina suffered horrific genocide by the ustase soldiers over the Serbian population. Taking into account the intensity of battles in WW II, out of all Yugoslav territory, this area suffered also civil war battles in the 1941-1945 period. It is believed that BiH gave 40% of total victims in Yugoslavia at the time.

Genocide, along with the total deaths of Serbian population in WW II caused the decrease of demographic potentials. “The 1,014 battlefields – hundreds of thousands of victims, and 36,107 have not yet been identified“ (Stojanović, 1995, p. 24). 140,000 Serbs were banished from Bosnia and Herzegovina. A small number of the refugees returned to the devastated villages, which also affected the demographic development.

Losses of population reached its climax in 1960s as Serbian population in Bosnia and Herzegovina was no longer prevalent, and was overtaken by Muslim population.

WW II affected both demographic and total development with reference to population growth, natural recovery, spatial distribution, and ethnical homogeneity of the population. The total war damage, poor conditions for biological reproduction, strong internal migrations, large refugee channels, inter-regional migrations, and devastated

развој огледају се у промјенама у бројном расту, природном обнављању, просторном размјештају и етничкој хомогенизацији популације. Свеукупна ратна страдања, неповољни услови за биолошку репродукцију, снажне унутрашње миграције, јаке избјегличке струје, међурегионална пресељавања, те разорена привреда, насеља и комуникације имали су одлучујући утицај на демографски развој геопростора од друге половине 20. вијека.

Одлукама са II засједања АВНОЈ-а, новембра 1943. године у Јајцу и завршетком Другог свјетског рата и проглашењем Федеративне Народне Републике Југославије (Декларацијом 29.11.1945.), успостављена је административно-политичка јединица Босна и Херцеговина као једна од шест република ФНР Југославије, односно Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

У периоду од 1945. до 1991. године у Босни и Херцеговини је обављено шест пописа становништва (1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991).

commerce, settlements, and communications, all largely distressed the demographic growth of the geo-space from second half of 20th century.

The second AVNOJ assembly in the town of Jajce in November 1943 and the end of WW II and formation of Federative People's Republic of Yugoslavia (Declaration from November 29, 1945) set the administrative-political unit of Bosnia and Herzegovina as one of the six republics of FPR Yugoslavia (i.e. Socialist Federative Republic of Yugoslavia).

During the 1945-1991 period, there were six censuses in Bosnia and Herzegovina (1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991).

Таб. 4. Национална структура становништва Босне и Херцеговине од 1948. до 1991. године
Tab. 4. National structure of BiH population from 1948 to 1991

Година пописа	Укупно 100%	Срби	%	Хрвати	%	Муслимани	%	Остали	%
Year of census	Total 100%	Serbs	%	Croats	%	Muslims	%	Others	%
1948.	2.565.277	1.136.116	44,3	614.123	23,9	788.403	30,7	26.635	1,1
1953.	2.847.790	1.264.372	44,4	654.229	23,0	891.800 (591.800)*	31,3 25,6	37.389 (337.389)	1,3 7,0
1961.	3.277.948	1.406.057	42,9	711.665	21,7	842.248	25,7	317.975	9,7
1971.	3.746.111	1.393.148	37,2	772.491	20,6	1.482.430	39,6	98.042	2,6
1981.	4.124.256	1.320.738	32,0	758.140	18,4	1.630.033	39,5	415.345	10,1
1991.	4.377.033	1.366.104	31,2	760.852	17,4	1.902.956	43,5	347.121	7,9

(Извори: Спасовски, Живковић, Степић, 1992, стр. 46-47, Федерални завод за статистику)

* У резултатима пописа 1953. године, Муслимани су исказивани као „Југословени неопређијени“.

(Sources: Спасовски, Живковић, Степић, 1992, p. 46-47, Федерални завод за статистику)

* In 1953 census, Muslims declared as „Yugoslavs neuter“.

На основу резултата пописа из 1948. године, Босна и Херцеговина је имала 2.565.277 становника, од чега Срба 1.136.116, муслимана 788.403 и Хрвата 614.123. На

Based on the first census data from 1948, Bosnia and Herzegovina had 2,565,277 people, 1,136,116 out of which were Serbs, 788,403 were Muslims, and 614,123 were Croats.

основу података о националној припадности евидентно је да су и поред ратних губитака Срби представљали најбројнију етничку групу, са 44,3% учешћа у укупној популацији. Према попису 1991. године Срба је било 1.366.104, или 31,2% укупне популације.

Од 1971. године Муслимани чине већинско становништво са 1.482.430, или 39,6% укупне популације, а пописом 1991. године 43,5% од укупног становништва. Хрвати су према бројности били трећи народ и његов удио у укупном становништву је константно опадао: од 23,9% у 1948. до 17,3% у 1991. години.

РЕЛИГИЈСКО-ЦИВИЛИЗАЦИЈСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Босна и Херцеговина је кроз историју била мјесто сукоба, спајања и прожимања различитих цивилизација, култура, религија, које су, свака на свој начин, остављале неизбрисиве трагове.

На формирање етничког и религијског мозаика највише су утицала четири историјска догађаја. Први је да су славенски народи Балканског полуострва до краја 9. вијека примили хришћанство. Други је раскол хришћанске цркве 1054. године, трећи, да почетком 14. вијека на Балканско полуострво продире Османлијско царство доносећи са собом нову религију – ислам. Као четврти, посебан политичко-географски печат религијско-цивилизацијским процесима на Балкану и Босни и Херцеговини, дало је „источно питање“. „За време турског војно-политичког слабљења (1683-1912) на Балкану је отворено тзв. Источно питање, тј. отпочела је борба више ванбалканских држава за „наследника“ Турске у том делу Европе. Правци утицаја тих ванбалканских сила на унутарбалканске односе обликовали су *геополитички крст* на Балканском полуострву са крацима СЗ-ЈИ и СИ-ЈЗ. Са северозапада су дејствовале Немачка и

Based on the data on national affiliation, it is evident that despite the war losses Serbs were the majority ethnic group with 44,3% of total population. According to the last census, Serbs were 1,366,104 or 31,2% of total population.

Starting with 1971, Muslims were the majority group with 1,482,430 or 39,6% of total population, and according to 1991 census they were 43,5% of total population number. The population of Croats were third and took part in the total number with 23,9% in 1948, i.e. 17,3% in 1991.

RELIGIOUS-CIVILIZATION DETERMINANTS OF BIH GEO-SPACE AS A DETERMINANT OF MODERN POLITICAL- GEOGRAPHIC PROCESSES

Throughout history, Bosnia and Herzegovina has been a site of many conflicts, merges, and interferences of different civilization, cultures, and religions, and each of those left untraceable marks in their own manner.

The formation of ethnical and religious mosaic was most influenced by the four historic events. The first was acceptance of Christianity by the Slavic population in the Balkans in late 9th century. The second was the schism of Christian church in 1054. The third one was in early 14th century as Turkish Empire invaded the Balkans peninsula and brought a new religion – Islam. The ‘Eastern matter’ was the fourth, very special political-geographical event that marked the religious-civilization processes in both the Balkans and Bosnia and Herzegovina. „As the Turkish military-political reign weakened, the so-called ‘Eastern matter’ appeared, i.e. a fight started among many non-Balkan countries in order to take over the role of Turkish Empire in that part of Europe. The impact of those non-Balkan forces shaped the *geo-political cross* ranging from NW-SE and NE-SW. From north and west there were Germany and Austria, from north and east there were Russia and Hungary, from south and east there was Turkey, and from

Аустрија, са североистока Русија и Мађарска, са југоистока Турска и са југозапада Ватикан, Млетачка република и Италија. Са јужне, средоземне стране дејствовале су поморске силе – Велика Британија и Француска, а касније, у 20. веку и Сједињене Америчке Државе“ (Илић, 1997, стр. 413).

У сложеним историјским и геополитичким околностима у геопростору Босне и Херцеговине се прожимају три религије, три народа - њихови језици и писма, обичаји и традиције, које још увијек остављају неизбрисиве трагове, како у духовној и културној, тако и у историјској и политичко-географској димензији овог простора.

Све до краја 20. вијека прецизна линија цивилизацијске и религијске подјеле није постојала, нити је имала своје природне границе и политичко-територијални идентитет. Овакво стање је за посљедицу имало сурове историјске процесе. „На западу и сјеверозападу је етно-контактна зона Срба и Хрвата која је током историје добила карактер узавреле међе две цивилизације – источно-православне и западно-католичке“ (Степић, 2004, стр. 230). На религијским основама су почели највећи конфликти и истребљења становништва овог геопростора. Дакле, конфликти и војни походи имали су религијску позадину, као и посљедњи ратови у геопростору бивше СФР Југославије. Религијско-цивилизацијске одреднице грађанског и етничко-вјерског рата у БиХ утицале на националну консолидацију и дефинитивно заокружиле етничку прекомпозицију геопростора.

Такође, религијско-цивилизацијска одреднице дјеловале су двојачко када су савремени политичко-географски процеси у питању; интегративно када је у питању етничка хомогенизација и консолидација; и дезинтегративно када је у питању концепт мултиетничности. Религијски фактор представљао је пресудну улогу у формирању националних идентитета и у покушају дефинисања њихових геополитичких интереса.

south and west there were Vatican, Venice, and Italy. From the Mediterranean there were maritime forces of United Kingdom and France, and later, in 20th century, the USA“ (Ilić, 1997, p. 413).

There are three religions, along with their languages, customs, and traditions, under the complex historic and geo-political circumstances in Bosnia and Herzegovina. These are still leaving undisputable traces on spiritual, cultural, historical, and political-geographical dimension of the region.

Up until the end of 20th century, there was no precise line between the civilization and religious division nor was there any natural boundary and political-territorial identity. The direct consequence of that were cruel historical processes. „In the west and north-west there is an ethnical contact zone between the Serbian and Croatian population, and throughout history it attained a character of turmoil between the two civilizations – Eastern Orthodox and Western Catholic. The new millennium confrontations in the west Balkans tend to have vast character of a fight for not only the nation but also for the territory and the positions of the whole cultural-civilization circle a people belongs to“ (Stepić, 2004, p. 230-231). The largest conflicts and population extinction in this geo-space started on the basis of religious grounds. Therefore, conflicts and military quests were based upon religious background as well as the recent wars in former SFR Yugoslavia geo-space. The religious-civilization features of this civil and ethnical-religious war affected the national consolidation and definitely finished the ethnical re-composition of the Bosnia and Herzegovina geo-space.

In addition, when it comes to modern political-geographical processes, the religious-civilization determinants were two-sided; integrative when it comes to ethnical homogenization and consolidation, and disintegrative when it is about the concept of multi-ethnicity. The religious factor still had the key role in the formation of national identities and an attempt to define their geo-political interests.

Национални мозаик је толико сложен, да оба ентитета имају своје сународнике и „браћу“ на територијама сусједних политичко-територијалних заједница. Због тога се јављају различити облици националне политике и програма, сепаратизми и иредентизми (Степић, 2001). Ако Балкан има репутацију „бурета барута“, онда је геопростор Босне и Херцеговине његово језгро и најнеуралгичнија тачка, гдје су појмови балканизација и босански етнички национализам доживјели своју пуну афирмацију.

Ако анализирамо „Дејтонску“ БиХ као политичко-географски систем, њено конституисање као сложене државе и дефинисање њених политичко-територијалних јединица, био је комплексан проблем, заснован првенствено на етничкој и религијско-цивилизацијској хетерогеношћу простора.

Због хетерогености простора, те прожимања и испрелитања три религијско цивилизацијска круга, код ентитетског разграничења било је изузетно тешко имплементирати што више принципа разграничења, почевши од природно-географских, етничких, историјских, функционално-економских и других.

Зато, Босна и Херцеговина нема дефинисан облик државног уређења, по чему је јединствена државна заједница у свијету. Њено уређење има религијско цивилизацијске премисе, а заснива се на формули 1+2+3, прецизније: једна држава, два ентитета и три конститутивна народа и религије.

Трочлано предсједништво представља три религије и три нације. Ентитети нису дефинисани као државне цјелине, али имају особине политичко географских јединица условљене религијско-цивилизацијским одредницама.

Као један од два ентитета, Република Српска, са религијско-цивилизацијског аспекта, представља практично српски – православни ентитет, а што ће доказати и будући попис становништва. Федерација

The national mosaic is so complex that both entities have their countrymen and kin in the territory of neighboring political-territorial communities. Therefore, there are different forms of national policies and programs, separatism and irredentism (Stepić, 2001). If the Balkans have the reputation of a *powder barrel*, then the BiH geo-space is its core and most neuralgic spot at which the balkanization and Bosnian ethnical nationalism reached their full affirmation.

If we try to analyze *Dayton* Bosnia and Herzegovina as a political-geographical system, its constitution as a state and political-territorial units, it would be a complex problem based mostly on ethnical and religious-civilization heterogeneity of the space.

Due to the heterogeneity of the space and the three interwoven religious civilization circles, the entity borderlines were extremely difficult to implement (with reference to the following principles – natural-geographical, ethnical, historical, functional-economic, and others).

Hence, Bosnia and Herzegovina has no clearly defined form of state organization, which makes it unique worldwide. Its organization has religious-civilization premises and is based on the 1+2+3 formula: one state, two entities, and three constitutional nations and religions.

The three-member presidency represents three religions and three nations. The entities have not been defined as state units but they still attain features of political-geographic units conditioned by religious-civilization determinants.

From the religious-civilization point of view, as one of the two entities, Republic of Srpska is practically the Serbian Orthodox entity, which will further be confirmed by the coming census. The BiH Federation is divided into 10 cantons that do not carry the names of ethnical communities that prevail but rather are named after geographic marks or capitals of each canton. The political-geographical reality of the Federation entity displays most

БиХ је подијељена на десет кантона, који не носе имена етничких заједница, који у њима бројчано преовладавају, него већином према географским обиљежјима или главним градовима кантона. У политичко-географској стварности федерације, већина кантона фигурира као политичко-територијалне јединице доминантних етничких заједница.

Настојања српског народа у БиХ и источнохришћанског цивилизацијског круга за религијском и етничком аутономијом су успјела, али додири и прожимања са остала два културна и религијска круга су неминовност, нарочито данас у глобализованом свијету. Због тога је од великог значаја за будуће политичко-географске процесе очување националне и вјерске толеранције и суживота ове три религијске и цивилизацијске групе. Познавање и поштовање плурализма трију цивилизација, култура и конфесија, као и сличности и разлика трију конститутивних народа, неопходни су за мир, суживот и геополитичку стабилност овог геопростора. Зато је будућност „дејтонске“ БиХ уско везана са развојем међурелигијских односа.

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА И ТЕОРИЈА „СУКОБ ЦИВИЛИЗАЦИЈА“

Балканизација је општеприхваћен политичко-географски термин који означава политичко-територијално уситњавање. Данас овај термин представља и метафору етничких и религијских сукоба. Представља модел негативног значења у смислу политичко-територијалне уситњености, етничке и цивилизацијске нетрпељивости, страног мијешања и доминације. Синоним је за регион у којем се државе и нације територијално не подударују, а са израженим територијалним претензијама и са присутним етничким мањинама. Дакле, термин уско повезан са теоријом „Сукоб цивилизација“.

Амерички политолог Самјуел Хантингтон (творац теорије „Сукоб цивилизација“) сматра да су главни актер на међународној

cantons as political-territorial units of the dominating ethnical communities.

The efforts of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina to achieve religious and ethnical autonomy were successful but contacts with the two other cultural and religious circles are inevitable in a globalized world we are living in. therefore, it is extremely pertinent to preserve national and religious tolerance among these three for the sake of future political-geographical processes. In order to achieve peace, joint living and geopolitical stability, it is crucial that we become well-acquainted with the pluralism of all three civilizations, cultures, and confessions. Thus, the future of the *Dayton* Bosnia and Herzegovina is tightly connected with the development of inter-religious relations.

BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE „CLASH OF CIVILIZATIONS“

Balkanization is a generally-accepted political-geographical term that refers to political-territorial attrition. Nowadays, the term is a metaphor for ethnical and religious clashes. It represents a model with a negative meaning with reference to political-territorial attrition, ethnical and civilization intolerance, and foreign interference and dominancy. It is a synonym for a region in which states and nations do not match, the ethnical minorities are many, and the territorial pretensions are great. Therefore, the term is tightly connected with the ‘Clash of civilizations’ theory.

Samuel Huntington, an American politicalologist, (creator of the ‘Clash of civilizations’ theory) believes that civilizations have the key role at the international stage

сцени цивилизације и према његовом предвиђању будућа историја ће свједочити о међусобној борби и конфронтацији западне, конфучијанске, јапанске, православне, исламске и хиндуцијанске цивилизације. Глобализација ће омогућити да се повећа вјероватноћа конфликта цивилизација јер глобализовани свијет постаје све мањи и мањи простор (Хантингтон, 1998). Амерички политолог не вјерује у свјетски универзализам, већ сматра да ће се свијет подијелити, према цивилизацијским критеријумима и наслијеђу, с тим што овај процес може да буде праћен сукобом цивилизација.

У геопростору Босне и Херцеговине се у правом смислу ријечи потврђује теорија о „Сукобу цивилизација“, тј. теорија да ће главни конфликти у свијету бити засновани на културно-цивилизацијској основи и да ће нације у будућности бити носиоци екстремних националиста, а сукоби ће бити дуж културних граница за шта је идеалан примјер геопростор Босне и Херцеговине. Аутор ове теорије сматра да је „југословенски рат“ оживио старе цивилизацијске подјеле на религијској основи, које су кулминирале грађанским и етничко-вјерским ратом у Босни и Херцеговини. Такође, сматра да је последњи рат у БиХ представљао доказ, да је то рат три цивилизације засноване на религији, и да је „босански рат“ само једна од епизода у сукобу цивилизација и религија.

Дакле, рат у Босни био је рат цивилизација, односно, три главна учесника у конфликту била су из различитих цивилизација и припада су различитим религијама. Како је конфликт ескалирао, тако су се несугласице и нетрпељивости међу групама продубљавале, а њихови религијски и цивилизацијски идентитети појачавали, при чему су учесници рата могли да рачунају на помоћ својих религијских и цивилизацијских сродника.

Геопростор Босне и Херцеговине је најизраженија етноконтактна зона три свјетска цивилизацијска круга на Балканском полуострву. Овдје су њихови крајњи „домети“ и зоне експанзионистичких покушаја.

and that history will witness the fight and confrontation among the western, Confucian, Japanese, orthodox, Islamic, and Hindu civilizations. Globalization will speed up the civilization conflicts because the globalized world is becoming ever smaller regarding the territory (Huntington, 1998). He does not believe in world universalism but rather thinks that the world will divide according to civilization criteria and heritage, and the process itself may be accompanied by the clash of civilizations.

BiH geo-space fully confirms the ‘Clash of civilizations’ theory, i.e. that the world conflicts will be based upon the cultural-civilization background and that the nations in future will be the carriers of extreme nationalism and the clashes will take place down the cultural borderline, which perfectly illustrates Bosnia and Herzegovina geo-space. The author of the theory believes that the „Yugoslav war“ brought back to life the ancient civilization divisions based on religion, and they culminated in BiH civil and ethical-religious war. In addition, he thinks that the recent war in Bosnia and Herzegovina is a proof that it was a war of two civilizations based on religion and that the „Bosnian war“ was only an episode of the civilization and religious conflict (Jevtić, 1998).

Thus, the war in BiH was the war of civilizations, i.e. the three participants came from different civilizations and religions. As the conflict escalated, the hatred and clash were getting stronger and their civilization and religious identities grew sturdier. In the process, all participants were supported by communities that shared their own religious and civilization background.

BiH geo-space is a most accentuated ethnical contact zone of the three civilization circles in the Balkans. This is where they reach their climax trying to expand.

ЗАКЉУЧАК

Босна и Херцеговина је вијековима представљала простор сусрета и сукоба цивилизација и религија, те простор разних културних, политичких и економских утицаја. Ова дешавања су оставила неизбрисиве трагове и данас детеминишу савремене политичко-географске процесе.

Религијско-цивилизацијски идентитет етничких скупина детеминисао је политичко-географске процесе, тј. стварао претпоставке за миран суживот са сусједним етносима или условљавао конфликтне односе. У том контексту развијамо тврдњу о фундаменталном значају религијско-цивилизацијских одредница, етничког идентитета и релевантних етнодемографских потенцијала и структура као квантитативно-квалитативне категорије која у крајњој консеквенци, условљава опстанак и одрживост БиХ као политичко-географског система.

У различитим историјско-географским периодима и политичко-географским околностима религијско-цивилизацијске одреднице су имале интеграционе и дезинтеграционе токове. То је реалност овог простора, а све позитивне и негативне промјене рефлектују се и условљавају прије свега етнодемографске карактеристике, било да се ради о унутарнационалним или вишенационалним промјенама.

Колико год заборавили у глобализовани 21. вијек и били свјedoци научно-технолошке револуције у свијету, не можемо у геопростору БиХ одбацити утицај великих империја: Византије, Аустроугарске, Турске, и великих религија: православља, католичанства и ислама. Политичка историја била је у знаку суживота и сукобљавања трију главних религија и етничких скупина: исламско-бошњачке, православно-српске и католичко-хрватске.

CONCLUSION

For centuries, Bosnia and Herzegovina has been a space of conflicts and clashes among civilizations and religions, and an area of different cultural, political, and economic impacts. This all left deep traces that even nowadays determine the modern political-geographical processes.

The religious-civilization identity of ethnical groups determined the political-geographical processes, i.e. it set basis for a peaceful living or conflicts among the co-existing ethnos. Regarding this, we assume the fundamental relevance of religious-civilization determinants, ethnical identity, and relevant ethno-demographic potentials and structures as a quantitative and qualitative category that in the end causes the survival and sustainability of BiH as a political-geographical system.

Over the different historical-geographical periods and political-geographical circumstances, religious-civilization determinants have been both integrative and disintegrative. That is the reality of this region and all the negative and positive changes affect the ethnical-demographic features, both international and multinational.

Never mind the fact that we are living in 21st century and are witnesses to scientific-technological revolution, in BiH geo-space we cannot neglect the impact of large empires: Byzantium, Austro-Hungary, Turkey, and great religions – Orthodoxy, Catholicism, and Islam. The co-existence of three religions and ethnical groups (Islamic, Orthodox, and Catholic) have been typical of the political history.

ЛИТЕРАТУРА/ BIBLIOGRAPHY

1. Војиновић, П. (1999). *О историји југословенства и формирање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године*. Бањалука: Филозофски факултет у Бањој Луци
2. Грчић, М. (2000). *Политичка географија*. Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду
3. Грчић, М. (2011). *Географија религија*. Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду
4. Грчић, М. (2009). Теоријски концепт за проучавање цивилизација као друштвено-географских система. *Демографија, књ. 6*. Београд: Географски факултет Београд
5. Гускова, Ј. (1998). Сукоб интереса у контексту судара цивилизација на Балкану. Зборник радова: *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, стр. 573-582
6. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*. (1932). Краљевина Југославија - Општа државна статистика. Сарајево
7. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*. (1938). Pristupno stanovništvo po veroispovesti, knjiga 2. Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika. Beograd
8. Зекановић, И. (2011). *Етнодемографске основе политичко-географског положаја Републике Српске*, Бања Лука: Географско друштво Републике Српске
9. Илић, Ј. (1997). Балкански геополитички чвор и српски етнички простор. Зборник радова: *Геополитичка стварност Срба*. Београд: Институт за геополитичке студије, стр. 411-431
10. Клајн, И., Шипка, М., (2006). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
11. *Мала енциклопедија*. (1968). Просвета, књ. 2. Београд
12. Његован, Д., Кицошев, С. (1998). Етнодемографски развој Босне и Херцеговине од турске окупације до данас, Зборник радова: *Република Српска у дејтонским границама*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, стр. 123-134.
13. Петровић, М. (1995). Помен богомила – бабуна у Законоправику светога Саве и „црква босанска“. Зборник радова: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, стр. 263-283.
14. Спасовски, М., Живковић, М., Степић, М., (1992). Етнички састав становништва Босне и Херцеговине. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет
15. Степић, М (2001). *У вртлогу балканизације*. Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Београд: Институт за геополитичке студије Београд
16. Степић, М. (2004). *Српско питање – геополитичко питање*. Београд: Јантар група
17. Стојановић, М. (1995). *Велико умирање – геноцид над Србима у 20. вијеку западно од Дрине*. Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека „Петар Кочић“
18. Терзић, С. (1995а). Реч на отварању скупа, Зборник радова: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, стр. 5-10.
19. Терзић, С. (1995б). Пројект „аустроугарског Балкана“ у Босни и Херцеговини (О идеолошким основама научних истраживања и научне пропаганде). Зборник радова: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, стр. 407-423.

20. Хантингтон, С. (1998). *Сукоб цивилизација*. Подгорица: ЦИД
21. Цвијић, Ј. (1991а). *Говори и чланци*. Београд: Српска академија наука и уметности
22. Цвијић, Ј. (1991б). *Балканско полуострво*. Београд: Српска академија наука и уметности
23. *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*. (1885). С i Kr. Vladina tiskarna, Sarajevo
24. *Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885*. (1886). Земаљска штампарија. Сарајево
25. www.fzs.ba - Федерални завод за статистику